

ביקורת

האיש מכפר סבא

אפרים קליימן

יצחק גרינברג, פנחס ספיר: ביוגרפיה כלכלית פוליטית, תל-אביב, רסלינג, 2011, 570 עמודים.

שנים לא מעטות עמד פנחס ספיר במרכז החיים הכלכליים והפוליטיים של הארץ, וקשה להבין את התפתחות המשק והחברה הישראלים בעשורים הראשונים של קיום המדינה בלי להכיר את התפקיד שמילא בהם. כפי שכותרתו מעידה עליו, ספרו של יצחק גרינברג עוסק בפעילותו הממלכתית והפוליטית של מושאו ונמנע, ככל האפשר, מלהיכנס להיבטים האישיים של חייו. בחלקה זו החלטה מודעת של המחבר, שכמוה נעשו כבר אצלנו, למשל בביוגרפיות של השופטים העליונים שמעון אגרנט ומשה לנדוי.¹ כאיש המעשה האולטימטיבי, אולי, בחיים הפוליטיים של ישראל, ספיר גם לא הותיר אחריו גוף של כתבים – מכתבים, יומנים או זיכרונות – שממנו אפשר היה לשחזר את דמותו מעבר לפן הציבורי.² אולם בנבדל מהרבה אנשי ציבור אחרים, נראה שהפן הזה הוא האיש, ועיסוק בחייו הפרטיים לא היה מוסיף הרבה להבנתנו אותו.

בנימוק שפועלו של ספיר לפני הקמת המדינה כבר תועד בידי אחרים ואף אינו תורם הרבה להבנת דרכו לאחר מכן, גרינברג גם בחר לפתוח את סיפורו במינויו של ספיר למנכ"ל משרד הביטחון בסתיו 1949. החלטה זו הייתה, אולי, בלתי נמנעת לאור ריבוי התחומים שבהם הותיר ספיר את חותמו בשנים שלאחר מכן. אך ייתכן שניתוח דרכי פעילותו בחברת 'מקורות' היה מספק תובנה מסוימת של גיבוש תפיסותיו הכלכליות ושל שיטות עבודתו במישור הממלכתי, וסקירת עסקנותו במישור המקומי של כפר סבא הייתה מספקת, אולי, תובנה של דרכי פעולתו בעתיד במישור המפלגתי הארצי.

---

1 ראו, פנינה להב, ישראל במשפט: שמעון אגרנט והמאה הציונית, תל-אביב 1999; מיכל שקד, משה לנדוי: שופט, תל-אביב 2012.

2 לניסיון שחזור כזה ראו, מיכל ספיר, היש הגדול: ביוגרפיה של פנחס ספיר, תל-אביב 2011.

ספרו של גרינברג מאורגן ב־19 פרקים המוקדשים כל אחד לתחנה אחרת בתפקידיו הממלכתיים או המפלגתיים של ספיר, ואחרית דבר של סיכום והערכה. ארגון כזה של החומר גרם לכך שכדברי המחבר עצמו, 'לעתים חורגת הכתיבה מהתייחסות התקופתי' (עמ' 13). אולם נדמה שהוא עדיף על סידור עתי, כרונולוגי, גרידא, מה עוד שגרינברג מקפיד בדרך כלל לציין כאשר מאורע או התפתחות מסוימים הנוגעים לדיונו התרחשו בתקופה מוקדמת יותר. כשליש מהפרקים מסתיימים בסיכום קצר של תוכנם.

הדמות של ספיר העולה מהספר היא זו שהייתה לו גם בחייו: של 'בולדווז' ביצועי ממדרגה ראשונה בכל תחום ותחום שבו פעל. רשימת המשרות שנשא ייחודית בהיקפה: הוא היה מנכ"ל משרד הביטחון, ראש מינהל (לימים משרד) הפיתוח, מנכ"ל האוצר, שר המסחר והתעשייה במשך עשור, ופרק זמן דומה שימש בשתי כהונות כשר האוצר, ולאחר מכן גם כיושב ראש הנהלת הסוכנות; ובמישור המפלגתי, יושב ראש מטה הבחירות של מפא"י, ומזכיר מפלגת העבודה שאיחדה בזמנו את מפא"י, רפ"י ואחדות העבודה. גרינברג מצליח לתאר לא רק את ריבוי התחומים שבהם ספיר עסק, בחלקם בעת ובעונה אחת, אלא גם את מידת כניסתו לפרטי פרטיהם ושליטתו בהם, וזאת בלי שהקורא יאבד את דרכו בסבך. גרינברג מצליח גם להחיות בעינינו את כושר עבודתו האגדתי של ספיר. עם כל הסיפורים על הפנקס השחור המפורסם שלו, שהיה אמור להכיל את כל הנתונים הנוגעים לפיתוח המשק, ספיר היה צריך לראות את הפיתוח בעיניים, כמעט אומר למששו באצבעותיו. מכאן נטייתו, אולי יותר מכל שר אחר בימיו, להרבות בסיפורים בארץ כדי לעמוד על התקדמותם של מיזמים שטיפל בהקמתם. סיורים אלה הביאו אותו להיכרות קרובה עם צורכיהן של עיירות הפיתוח, שאת הדחופה ביותר, יצירת מקומות עבודה, ניסה לפתור על ידי חיבורן עם מפעלים תעשייתיים שנראו לו מתאימים ועם משקיעים בכוח שהוא הכיר. הם גם הביאו אותו להיכרות אישית עם ראשי מועצותיהן ומזכירי מועצות הפועלים שלהן, שתורגמה עם השנים לתמיכה פוליטית בבחירות להסתדרות ולכנסת ואף סייעה לביצור מעמדו במפלגה ובציבור הרחב כאחד.

זווית הראייה שספיר הביא עמו לתפקידיו הכלכליים התגבשה בעיקרה מניסיונו בניהול מפעל אחד, במקרה שלו – חברת 'מקורות'. בכך הוא דמה כמעט לכל המנהיגות הכלכלית שהצמיח היישוב העברי בארץ בטרם מדינה, שכן ניהולה של מדיניות כלכלית ברמה הכלל-משקית היה שמור בלעדית לממשלת המנדט. ראייה זו גרמה לו להסתכל על הכול מנקודת המבט של המפעל הבודד. בעיניו, האינפלציה הייתה תמיד אינפלציה של עלויות. מכאן התנגדותו לתוספת היותר, אף שבמנגנון התמסורת האינפלציונית הייתה חשיבות גדולה הרבה יותר להצמדתם של חובות הממשלה למדד המחירים ולווייתור, בדעבד, על הצמדת הלוואות פיתוח שניתנו למשקיעים. כך גם בראייתו את הריבית בעיקר כעלות ייצור ולא כגורם המווסת ביקושים, שלא להזכיר את התנגדותו העיקשת לפיחות המטבע, שבו ראה 'מניפולציה מוניטרית' בלבד, שלא יכולה להיות לה השפעה על הגדלים הריאליים במשק. חבל שלא נעשה בספר ניסיון להסיק על תפיסותיו הכלכליות של ספיר מהשוואת התנגדותו

זו לנכונותו, שאותה גרינברג מיטיב לתאר, לפחת את הל"י בתגובה על פחות הליש"ט כנגד הדולר או על ירידת ארצות הברית מבסיס הזהב.

סלידה זו מפחות המטבע וראיית בעיות המשק בעיקר מצד העלויות, הניבה את המיתון של אמצע שנות השישים. במקום לנסות להשפיע על מאזן התשלומים דרך ייקור היבוא והגדלת כדאיות היצוא, בחרה הממשלה ללכת בדרך של הקטנת 'תעסוקת היתר', קרי יצירת אבטלה כדי לצמצם את הצריכה ולמתן דרישות להעלאות שכר. כדברי גרינברג, עיקר המעמסה של מדיניות זו הוטל על שכם השכירים, מה גם שהמיתון יצא מכלל שליטה והיה עמוק יותר ממה שיוצרו התכוונו. נטייתו של ספיר לסמוך על המוחשי, הנראה לעין, ולא על מה שנראה לו מופשט, קיבלה ביטוי מובהק בדחייתו מכול וכול אומדני אבטלה הנגזרים ממספר הלא-מועסקים מחפשי העבודה שמתקבל מסקרי כוח אדם; ובהעדיפו עליהם את מספר המתייצבים בלשכות העבודה – וזאת עוד לפני שהנהגת ביטוח אבטלה יצרה תמריץ להתייצב בהן.

פועלו של ספיר כשר המסחר והתעשייה, ובמידה מסוימת גם כשר האוצר, כפי הוא מתואר בספר, אופיין בדפוסי פעולה פרטניים. אלה התבטאו בהעדפת תמיכה נקודתית – כמו הנחה במכס או במיסוי אחר או אשראי בתנאים מיוחדים – הניתנת לפי צורכי המפעל או היישוב שבו הוא ממוקם, על פני תמיכות ומיסוי על פי קריטריונים אחידים. שיטה כזו של תמריצים 'לפי המקרה ולפי האיש' (ad hoc ו-ad hominem) עשויה לשאת פירות בטווח הקצר. אך בסופו של דבר היא מוכרחה להביא לעיוותים בהקצאת המקורות במשק, וליצירת שכבה של מפעלים שלא יהיה להם קיום כאשר התמיכה המיוחדת שבה זכו בתחילתם תיפסק. חמורה לא פחות העובדה שמערכת כזו של תמיכות שרירותיות, שנועדה לנווט גורמים כלכליים לאפיקי פעולה שהממשלה ראתה כנחוצים, גם חשפה את הממשלה לניסיונותיהם של גורמים אלה לתמרן את פעילותה לטובתם. אף שגרינברג אינו אומר זאת במפורש, קשה להימנע מהמסקנה ששורשיהם של קשרי הון-שלטון בישראל נטועים במידה רבה במדיניות הפיתוח שהנהיג פנחס ספיר.

תחום אחד שבו עלה ספיר ללא ספק על כל שרי האוצר שלפניו ואחריו היה גיוס תרומות והשקעות מיהדות העולם, זו של חצי כדור הארץ המערבי בפרט. בעממותו, אולי דווקא בחוסר הליטוש הטורקליני שלו, הוא מצא שפה משותפת, תרתי משמע, עם אנשי עסקים יהודים צפון ודרום אמריקנים שהיו עוד קרובים לשורשיהם המזרח אירופיים. בתקופת משטרי הרודנות הצבאית בארצות אמריקה הלטינית הוא אף הרחיב את תפיסת ישראל כמקום מקלט ליהודי העולם למקלט להון היהודי באשר הוא שם, ללא קשר לאמצעים שבהם הושג. אלא שמאמציו אלה של ספיר נועדו בחלקם לסתימת פרצות שמדיניותו יצרה אותן או מנעה את סגירתן באמצעים אחרים. צודק אמנם גרינברג באומר שדוד הורוביץ וכלכלני האקדמיה התעלמו מכישורי גיוס הכספים של ספיר, כשטענו ב-1970 כי בהיעדר פחות, 'עסקת חבילה' משולשת – ממשלה-מעסיקים-הסתדרות העובדים – תוכל להשיג יציבות מחירים רק במחיר העמקת המשבר במאזן התשלומים. אכן, הגידול בגירעון המאזן המסחרי

באותה שנה יותר מאשר אוזן על ידי העברות חד צדדיות והשקעות מחו"ל בשנה שלאחריה. אולם מקורות אלה היו משרתים טוב יותר את המטרות רחוקות הטווח של ספיר עצמו לו שימשו להגדלת כושר הייצור של הארץ מאשר לשמירה קצרת טווח על יציבות מחירים. הסתבכויות שערורייתיות באחדים מהמפעלים והמוסדות הכלכליים שהיו תחת פטרונו של ספיר, ואולי גם התבגרותו של הציבור הישראלי, שהלך והתרחק מהמסגרות הלא-פורמליות של בטרם מדינה, הביאו בתחילת שנות השבעים לביקורת גוברת והולכת על דרכי פעולתו. כפי שגרינברג מציין בכמה מקומות בספרו, שיטת ה'מאה שערים' למטבע חוץ והפרמיות הדיפרנציאליות לייצוא, נתנה בידיו כוח לקדם את מה שהיה קרוב ללבו הן במדיניות הפיתוח הן בצורכי המפלגה. אך בסחר-מכר שבו ניצב יחיד נגד אנשי עסקים רבים לדרוש תמורה על תמיכתו במפעליהם בעבר או בעתיד, ידם של האחרונים הייתה מוכרחה להיות, בסופו של דבר, על העליונה. ושיטת פעולתו הנקודתית לא יכלה שלא לעורר התמרמרות באלה שלא זכו ליהנות מקרן השפע שלו ואף רינונים על דרכי עבודה ועל מטרות פסולות.

התפיסה של זיהוי טובת המפלגה עם טובת המדינה, שספיר היה שותף לה, מנעה ממנו להודות בכישלונות וגרמה לו לנסות להרחיק עצמו מהם במקרים שבהם אי אפשר היה להסתירם או לתרצם. נדמה גם שביטחוננו בניקיון כפיו האישי, שבו כמדומני איש בארץ לא הטיל ספק, יצר בו תחושה של אי-צדק ועלבון על ההאשמות שהוטחו בו. גרינברג מתאר בפרוטרוט אחדות מהשערוריות הציבוריות שהונחו לפתחו של ספיר, ואת ניסיונותיו להתחמק מאחריותו להן. אך חבל שלא נזקק במפורש לניסוח מכליל יותר בתיאור עיקרי מנגנוניה של מה שכונה בשלב מסוים 'השיטה', שעמדה הן מאחורי פועלו הכלכלי הן מאחורי בניית כוחו הפוליטי. פרשיות אלה, ובמיוחד זו שנכרכה סביב מי שהיה בן טיפוחו המובהק, מיכאל צור, העיבו על דמותו של ספיר בעיני הציבור, ובסופו של דבר גם על כוחו הפוליטי. אף שעם השנים צבר ספיר כוח פוליטי רב, הוא הגיע למשרות הרמות שמילא עוד לפני כן בזכות הישגיו הביצועיים. מבחינה זו הוא דמה למי שהיו עם הזמן ליריביו הפוליטיים, פרס ודיין. בתחילת דרכו הוא עלה בזכותם של פטרונים, לוי אשכול בפרט, לא של מחנה תומכים מפלגתי או ציבורי. אבל שזורים בספר כמעט לכל אורכו סיפורי גיבושם של מחנות כאלה, אם כמעשה מכון ואם כתוצאת לוואי של פועלו הממלכתי. לא בכדי מקדיש גרינברג כמעט פרק שלם בספרו לתמיכתו המשרדית של ספיר בבעלי המלאכה, ובקבלתם למפא"י ולהסתדרות. ומי שטען פעם שאין הוא יודע מהי הקבוצה הידועה כ'גוש' במפא"י למד מהר מאוד לנווטה כראות עיניו.

בתחום זה של עסקנות ופוליטיקה מפלגתית וציבורית עמדה לספיר התכונה שבלטה, לא תמיד לטובה, בפועלו הכלכלי, והיא גישתו הנקודתית לבעיות שעלו. כמתואר בספר, היכרותו עם ראשי מועצות מקומיות, ועדי עובדים, ואישיות מקומיות כיוצא באלה, ותרומתו לפתרון קשיי יישוביהם, קנתה לו גם את נאמנותו של רובד עסקני שקולו אולי לא נשמע ברמת המנהיגות הארצית, אך שהיה לו כוח לא מבוטל בגיוס תמיכה בבחירות;

וניסיונותיו החוזרים ונשנים לרסן את תביעות השכר של ההסתדרות זיכוהו, בדומה לכך, בהערכתם של ארגוני המעסיקים. בסופו של דבר, בתהליך שגריןברג מיטיב לעקוב אחריו, הוא נעשה חלק מה'טריויקה', שלישית המנהיגים הוותיקים של המפלגה והמדינה, לצדם של גולדה מאיר וזלמן (זיאמה) ארן. הסתפחותו לקבוצה הוותיקה דווקא ולא לזו של ה'ביצועיסטים' הצעירים, לא צריכה להפתיע לאור קרבת הגיל והרקע שלו לזו הראשונה. אבל שיחקה כאן תפקיד, כנראה, גם איבתו ארוכת השנים לשמעון פרס, המודגשת כמה וכמה פעמים בספר וששורשיה נעוצים עוד בתקופתו של ספיר כמנכ"ל משרד הביטחון. מאיכה זו, אגב, ניזונה לדברי גרינברג גם התנגדותו למיזם הגרעיני ואף להקמת מערכת הסעה המונית במטרופולין התל-אביבי, ולתכניות אחרות שפרס הוביל.

התמקמותו של ספיר בשורה הראשונה של מנהיגות המדינה כצעיר בה לא יכלה שלא להתפרש בזמנה כמסמנת את הצבתו כיורשה המועדף. ממילא היא גם עוררה את השאלה, האין עיניו נשואות לראשות הממשלה. כפי שזה משתקף בספר, הייתה בספיר מידה של ענווה, לפחות בהצהרותיו לאחרים, שהתבטאה גם בנטייתו לגמד את כישוריו למלא תפקידים שבסופו של דבר, לאחר הפצרות ולחצים, נאות לקבל על עצמו. דווקא לכן משכנעת הערכתו של גרינברג, שיש לקבל כלשונו את סירובו לשקול את אפשרות בחירתו לראש הממשלה, הן לאחר מותו של לוי אשכול בתחילת 1969 והן בעקבות התפטרותה של גולדה במחצית 1974. לדעתו סירוב זה נבע בראש ובראשונה מרתיעתו של ספיר מה'אחריות לשליחת חיילים לשרה הקרב' (עמ' 474), ובאופן כללי יותר, מקבלת החלטות גורליות במדיניות חוץ ובביטחון.

התנהלותו של ספיר במאבק בינו לבין דיין על היחס למה שכונה אז 'השטחים המוחזקים' תומכת בתוכנה זו של גרינברג. הפרק המוקדש למאבק זה מבוסס במידה רבה על התבטאויותיו של ספיר בפורומים סגורים, כמו ועדת השרים לענייני כלכלה ומזכירות מפלגת העבודה, שלא היו ברובן ידועות בזמנו לכלל הציבור, ועל ראיונות אישיים עם חלק מהמשתתפים. ספיר מתגלה בהם כמתנגד מושבע לסיפוח בפועל של הגדה המערבית ורצועת עזה לישראל באמצעות אינטגרציה כלכלית. למעט ראותו את הפתרון בהסדר עם ירדן, חלק מדבריו נשמע כלקוח מהוויכוח הפוליטי על עתיד השטחים המתנהל כיום בארץ: הוא חרד מפני הבעיה הדמוגרפית, הוא חושש מתגובת העולם על הפיכת אוכלוסיית השטחים לתושבים חסרי זכויות של מדינת ישראל, ולא פחות מזה מהדימוי העצמי שלנו, ואינו מאמין שהעלאת רמת החיים מממתנת עוינות. כמי שישב בכלא הבריטי בשל חלקו במאבק לעבודה עברית בימי המנדט, הוא ירא מהתחרות של עבודה פלסטינית זולה וגם חשש שהסרת הגבול בין השטחים הפלסטינים לישראל תביא להסתת גדולה של משאבים אליהם. בנקודה אחרונה זו, כמו גם בעוד כמה נימוקים כלכליים שהעלה, אישרה המציאות את חששותיו של ספיר בצורה שהוא מן הסתם לא דמיין, של ההשקעה האדירה של ישראל במפעל ההתנחלות. ספיר גם התעלם מהעול הכלכלי שהיה נופל על ישראל לו נאלצה לדאוג לפרנסת תושבי השטחים לולא נפתחה להם האפשרות לעבוד בישראל ולסחור עמה. מכל

מקום, התנגדותו למדיניות שהוביל דיין דעכה מהר. גרינברג מנסה להסביר זאת ברצונו לא לשחות נגד הזרם המפלגתי ואף הציבורי הכללי, ועוד יותר מכך, מהתבטלותו בפני גולדה מאיר. אך יש לשער שגם כאן פעלה תחושתו של ספיר, שאין הוא מוכן ליטול על עצמו אחריות לצעדים שיש להם השלכות מדיניות וביטחוניות מעבר לפן הכלכלי.

גרינברג מסיים את ספרו באחרית דבר קצרה, ובה הוא מונה בתמציתיות את מאפייני פעולתו של ספיר ואת הישגיו. לא לחינם הוא נתן לה את הכותרת 'המפא"ניק', שאין הוא דורש אותה לגנאי, שכן כמו מפלגה זו, שיותר ממה שהייתה לה אידאולוגיה היו לה דרכי ביצוע, ספיר היה בראש ובראשונה פרגמטיסט. אולם אף על פי שבהרבה מקומות בספר מצביע גרינברג גם על המשגים של ספיר או על תוצאות לא רצויות של מעשיו, אין הוא חוזר אליהן בסיכומו זה.

האמת ניתנת להיאמר שלא קל, אפילו היום, לערוך מאזן של פעולתו של איש שיותר מכל אדם אחר הטביע במשך שני עשורים את חותמו על הכלכלה, ובסופו של דבר גם על החברה הישראלית. כוחו הגדול של ספיר היה בשליטתו בנתונים כפי שנראו בשטח, ובנמרצות טיפולו הפרטני בהם. אולם טיפול פרטני זה היה גם חולשתו הגדולה. כפועל יוצא ממנו, התמריצים הכלכליים שהממשלה העניקה לסקטור העסקי בצורת מלוות, מענקי השקעה, הגנה בפני תחרות מבחוץ, תמיכה בייצוא וכיוצא באלה, היו במידה רבה נתונים להחלטות שרירותיות. הענקתם לפי צורכי המקרה ולא לפי אמות מידה אחידות הביאה להפליה בתנאי העידוד הממשלתי ליצואנים, ליצרנים ובעיקר למשקיעים שונים, מה שלא התיישב עם הקצאה יעילה של המשאבים המוגבלים של המדינה. בין אם זה נבע מהראייה המיקרו-כלכלית שלו, שבחנה הכול מנקודת המבט של מפעל בודד, ובין אם מפני שזה נתן בידי אמצעי שליטה או לפחות השפעה פוליטית, הייתה לכך התוצאה השלילית של חשיפתו ללחצים מצד כל הגורמים האלה במשק. מערכת שנועדה לאפשר הכוונת גורמים עסקיים למטרות פוליטיות, כמו יצירת תעסוקה ופיזור האוכלוסייה, הזמינה מהר מאוד לחצים פוליטיים למטרות עסקיות פרטיות.

התנגדותו של ספיר לשימוש באמות מידה אחידות לא הייתה מוגבלת רק למה שנגע לפיתוח התעשייה. הוא התנגד גם לביטוח אבטלה, לסובסידיות כלליות למוצרים, ובפרט לשיעורי מכס אחידים ותמיכה אחידה ליצוא. נימוקיו היו שונים בכל פעם, ובמקרים מסוימים היה בהם גם היגיון כלכלי. אך כשמסתכלים על התמונה כולה קשה להימנע מהמסקנה שהיה בכך ביטוי לתפיסת עולם כללית או, למצער, לנטייה נפשית לפרטני כנגד הכללי. המטרה החשובה ביותר שעמדה נגד עיניו של ספיר הייתה יצירת תעסוקה לתושבי עיירות הפיתוח, עיירותיהם של העולים החדשים. הוא ניסה לבססן על תעשיית הטקסטיל שההשקעה לעובד בה היא נמוכה, הכשרת העובדים היא קצרה, שמפיקה מוצר בסיסי שתמיד יהיה לו ביקוש, ושבהיותה ענף יהודי מסורתי בגולה, הוא ציפה שהיא תוכל גם להיעזר בקשריה שם. כפי שגרינברג מתאר זאת, התוצאה הייתה התפשטות יתר של הענף ומפעלים שלא יכלו לעמוד בתחרות ונזקקו לתמיכות ממשלתיות חוזרות ונשנות כדי לא

להיסגר ולהימנע מפיטורי עובדיהם. על כך יש להוסיף ששיקולים אלה, למעט הנקודה היהודית, הנחו גם את מקביליו של ספיר במשקים מתפתחים אחרים, ויצרו עודף קיבולת עולמי בטקסטיל, על כל מה שהשתמע מכך לגבי הענף בארץ. כפי שגרינברג מתעד זאת, בלהט עשייתו ספיר גם נכשל לעתים ביזמים כושלים, אם כאלה שהיו חסרי מיומנות ואם כאלה שהונו את המדינה מדעת.

לא לטעות יכול רק מי שאינו עושה. וספיר עשה, הרבה. עד היום לא נערך ניסיון לאמוד את אובדן התוצר שייכתן שנגרם למשק על ידי מדיניות ה'מאה שערים' של מטבע חוץ שהתעקש עליה זמן רב. גם אין בידינו עדיין אומדן כלשהו כמה זמן המפעלים שהוקמו בימיו החזיקו מעמד, כמה שנות תעסוקת אדם סיפקו וכמה עלה מפעל התיעוש שלו למדינה. אך גם אם יסתבר שימיהם היו קצרים, שהתעסוקה בהם הצטמצמה מהר ושעלותם הייתה גבוהה, יש לזכור שלולא ה'בולדוזריות' שלו הם לא היו קיימים. ואם בעיירות הפיתוח לא היו נוצרים מקומות עבודה בהיקף שמפעלים אלה יצרו, ייתכן שמדינת ישראל לא הייתה שורדת את שני העשורים הראשונים שלה ללא התפוצצות פנימית וירידה המונית.

אבל יש גם פן אחר לכל העשייה הזו: השפעתה על אמות המידה ההתנהגותיות של החברה הישראלית. קשרי הון-שלטון קיימים בכל מקום, לפחות כשמדובר בהון גדול. אולם 'השיטה' של ספיר ללא ספק האיצה את התפתחותם בארץ, כי היא גרמה לכך שהרווח משתדלנות במשרדי הממשלה עלה לא פעם הרבה מונים על הרווח מפעילות כלכלית בשוק. בכך היא גם הסיטה את המאמץ היזמי לאפיקים לא יצרניים.

בשיטתו של ספיר היה יותר מקורטוב של קח ותן. קיבלת תמיכה למפעלך – עכשיו הרם תרומתך למטרה ציבורית כלשהי הקרובה ללבו של השר או, לעתים, אף לקופת מפלגתו. אף יריביו הפוליטיים המרים ביותר של ספיר מעולם לא הטילו דופי בניקיון כפיו. אך הוא עצמו, שהיה חף מכל חמדנות חומרית, לא הצליח להפנים שביקורת על מדיניותו אינה בהכרח משקפת אינטרס חומרי אישי. במידה מסוימת של גוזמה אפשר לומר כי ספיר התנהג כאילו הוא מאמין שכל אדם בארץ, למעט כמה ממקורביו, ניתן לקנייה בהטבה חומרית – וכמעט הצליח להוכיח זאת. לשינוי הערכים שעברה החברה הישראלית עם השנים היו סיבות רבות, בחלקן בלתי נמנעות. אך נראה שגם ל'ספיריזם' היה בהן חלק.

ספרו של גרינברג כתוב היטב, וקריא מאוד. פה ושם המבנה הנושאי, הלא-עתי, עלול לבלבל את הקורא, שמוצא עצמו חוזר לאחור בזמן בלי שהזוהר על כך מראש. אך בדרך כלל, בהתחשב בעניינו המרכזי של המחבר, הגישה הזו מצדיקה את עצמה. בשביל חיבור רחב היקף כגון זה, הספר נקי כמעט לחלוטין מאידיולוגים ומשיבושים, הן בתוכנו והן בצורתו. עם זאת, ראוי לציין שבשיח הכלכלי המקובל המונח 'מדיניות מרחיבה' מתייחס להרחבת הביקושים בדרך של הגדלת הוצאות הממשלה או של הגדלת כמות הכסף על ידי הבנק המרכזי. ואילו גרינברג, המרבה להשתמש בו, מתכוון למדיניות פיתוח, שנועדה להגדיל דווקא את היצע הסחורות המיוצרות במשק

בספרו על פנחס ספיר הציב יצחק גרינברג יד למי שהיה ללא ספק האדריכל בה"א הידיעה של הכלכלה הישראלית, על מעלותיה ועל חולשותיה, בשנים הקריטיות להתגבשות החברה הישראלית, ומי שנחשב, במידה לא מועטה של צדק, לפטרון התעשייה הישראלית, על הישגיה ועל כישלונותיה. הוא גם הציב רף גבוה, שלא קל יהיה להשיגו, לפני כל מי שיבוא לכתוב ביוגרפיות של דמויות ציבוריות מרכזיות בחיינו, ועל זה כעל זה אנו חייבים לו תודה.